

Право на самовизначення кримських татар: історичні злами та правові дилеми

Горелова Вероніка Юріївна¹

Опубліковано	Секція	УДК
30.07.2025	Право	323.1:342.7:342.5

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16883360>

Анотація. Стаття присвячена аналізу правових позицій Європейського суду з прав людини щодо права на самовизначення корінних народів у контексті історичного досвіду кримськотатарського народу. У статті обґрунтовується, що становлення та розвиток політико-правового статусу кримських татар як корінного народу України є складним багатовимірним процесом, тісно пов'язаним з драматичними історичними подіями, зокрема депортацією 1944 року, та відсутністю правових гарантій протягом тривалого часу. Наголошується, що право на самовизначення не може залишатися виключно декларативним, а потребує належного нормативного закріплення, яке передбачає політичне представництво, можливості самоврядування та забезпечення культурної ідентичності. Звертається увага на те, що правовий статус кримських татар у незалежній Україні до 2014 року залишався переважно символічним, не дозволяючи забезпечити реалізацію колективних прав відповідно до міжнародних стандартів. У статті досліджуються етапи трансформації державної політики України щодо корінних народів та особливості визнання кримських татар суб'єктом національно-територіальної автономії. Обґрунтовується висновок, що національно-територіальна автономія є не лише інструментом політичного визнання, а й механізмом інтеграції кримськотатарського народу до демократичної архітектури української державності. Зазначається необхідність системного оновлення конституційних положень, які мають включати правові гарантії участі кримських татар у формуванні політики щодо Криму, з урахуванням їхньої історичної присутності та права на самоврядування. У статті висвітлено роль представницьких інституцій — Курултаю та Меджлису — у просуванні концепції автономії, а також визначено основні внутрішні та зовнішньополітичні чинники, що впливають на перспективу її реалізації. Зроблено акцент на необхідності конституційного закріплення особливого статусу Криму як національно-територіальної автономії корінного народу в межах єдиної, суверенної української держави, що відповідає європейським правовим стандартам і сприятиме відновленню історичної справедливості.

---

¹ Кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського Національного Університету імені В.І. Вернадського, Навчально-науковий гуманітарний інститут, Кафедра державно-правових і гуманітарних наук. 01042, Україна, М. Київ, вул. Джона Маккейна, 33, e-mail: gorielova.veronika@tnu.edu.ua, ORSID: 0000-0001-6536-2422

Ключові слова: корінні народи України, політичне самоврядування, правовий статус меншин, національна автономія, інституційне представництво, трансформації державної політики, правові гарантії.

The right to self-determination of the Crimean tatars: historical fractures and legal dilemmas

Abstract. The article analyses the legal positions of the European Court of Human Rights on the right to self-determination of indigenous peoples in the context of the historical experience of the Crimean Tatar people. The article substantiates that the formation and development of the political and legal status of the Crimean Tatars as an indigenous people of Ukraine is a complex multidimensional process closely linked to dramatic historical events, in particular the deportation of 1944, and the lack of legal guarantees for a long time. It is emphasised that the right to self-determination cannot remain solely declarative, but requires proper normative consolidation, which includes political representation, self-government opportunities and cultural identity. Attention is drawn to the fact that the legal status of the Crimean Tatars in independent Ukraine prior to 2014 remained largely symbolic, failing to ensure the implementation of their collective rights in accordance with international standards. The article examines the stages of transformation of Ukraine's state policy towards indigenous peoples and the peculiarities of recognising the Crimean Tatars as a subject of national and territorial autonomy. The conclusion is substantiated that national-territorial autonomy constitutes not only an instrument of political recognition, but also a mechanism for the integration of the Crimean Tatar people into the democratic architecture of Ukrainian statehood. It is noted that there is a need for a systematic revision of constitutional provisions, which should include legal guarantees for the participation of the Crimean Tatars in the formation of policies regarding Crimea, taking into account their historical presence and right to self-governance. The article highlights the role of representative institutions - the Kurultay and the Mejlis - in promoting the concept of autonomy, and identifies the main domestic and foreign policy factors that affect the prospects for its implementation. An emphasis is placed on the necessity of constitutionally enshrining the special status of Crimea as a national-territorial autonomy of the indigenous people within the framework of a unified and sovereign Ukrainian state, in accordance with European legal standards and as a means of restoring historical justice.

Keywords: indigenous peoples of Ukraine, political self-government, legal status of minorities, national autonomy, institutional representation, transformation of state policy, legal guarantees.

Вступ

У сучасному правовому та політичному дискурсі України право на самовизначення корінних народів набуває особливої актуальності, зокрема у контексті історичного досвіду кримських татар. Питання їхньої автономії, політичного представництва та правового статусу тривалий час залишалося на периферії державної уваги, що спричинило значні виклики у реалізації колективних прав цього народу. У зв'язку з трансформацією правового поля України, зокрема після 2014 року, виникла потреба в поглибленому аналізі правового становища кримськотатарського народу, що дозволить сформувати обґрунтовану концепцію їхньої національно-територіальної автономії.

Актуальність теми зумовлена не лише історичною травмою, пов'язаною з депортацією 1944 року, а й складністю процесів повернення, відсутністю правових гарантій упродовж десятиліть, а також викликами сучасного державотворення. Визначення статусу кримських татар як корінного народу, закріплене в українському законодавстві у 2021 році, вимагає наповнення правової форми реальним змістом, який

би забезпечував ефективну участь у політичному житті, доступ до механізмів самоврядування та захисту культурної самобутності.

У науковому просторі проблематика кримськотатарського самовизначення знайшла відображення у працях таких дослідників, як С. Куделко, Р. Кривонос, А. Зісельс, А. Юрченко, де висвітлюється історичний контекст депортації, процес повернення, а також питання правового визнання. У роботах С. Кульчицького та В. Головченка аналізується політичне становище кримських татар у пострадянський період, а також окреслюються недоліки української державної політики щодо інтеграції корінних народів. Водночас ряд важливих аспектів залишаються недостатньо дослідженими: зокрема, не розкрито у повній мірі трансформацію правового статусу кримських татар у період незалежності України, сучасні виклики правового оформлення автономії, а також перспективи функціональної реалізації концепції національно-територіального самоврядування.

Метою даної статті є комплексне дослідження історичних та правових передумов формування кримськотатарської автономії, виявлення ключових етапів трансформації правового статусу цього корінного народу, а також аналіз сучасних викликів і перспектив реалізації права на самовизначення.

Завдання статті полягає у:

- систематизації історичних етапів боротьби кримськотатарського народу за автономію;
- аналізі змін у правовому статусі кримських татар в українському правовому полі до і після 2014 року;
- вивченні ролі національних представницьких інституцій у процесі самовизначення;
- окресленні умов та передумов для імплементації національно-територіальної автономії в контексті сучасної державної політики України.

Результати

Історичний досвід кримськотатарського народу у його прагненні до самовизначення та збереження національної ідентичності є одним із найтрагічніших і водночас найвиразніших прикладів боротьби корінного народу за право на автономне існування в межах складних геополітичних трансформацій. У ХХ столітті саме кримські татари стали заручниками великих імперських проєктів, де етнічна самобутність і право на політичне самоврядування системно витіснялися репресивними механізмами радянської держави [1]. Після розпаду Російської імперії та в умовах постреволюційного хаосу кримськотатарська еліта здійснила перші модерні намагання створити автономне політичне утворення — Кримську Народну Республіку (1917), що мала стати простором самоуправління, культурного відродження та правової рівності. Хоча ця ініціатива була швидко придушена більшовицькою владою, вона заклала ідеологічний фундамент майбутніх автономістських прагнень [1]. У 1921 році, в межах ранньої політики «коренізації», радянська влада формально підтримала утворення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки у складі РРФСР. Попри декларовану рівноправність, фактичне становище кримських татар у новоутвореній автономії поступово погіршувалося. Радянська політика, з одного боку, дозволяла певну етнокультурну реалізацію, а з іншого — дедалі більше контролювала усі форми самоорганізації. Тоталітарна модернізація, репресії проти релігійної та інтелектуальної еліти, голод та масові арешти посилили асиміляційний тиск на кримськотатарське населення [2]. Кульмінацією політики знищення кримськотатарської присутності на півострові стала депортація 1944 року. Під приводом звинувачень у колабораціонізмі зі сторони нацистських окупантів понад 190 тисяч осіб було насильно виселено до Середньої Азії, зокрема до Узбекистану. Акція, здійснена без належних юридичних

процедур, мала всі ознаки етнічної чистки й геноцидної практики. Протягом перших років вигнання від хвороб, голоду й нелюдських умов загинули десятки тисяч. Разом із фізичним знищенням відбулася й символічна ліквідація кримськотатарського сліду на мапі Криму: змінювалися топоніми, знищувались культурні пам'ятки, переписувалась історія [3]. Право на повернення не визнавалося радянською владою до початку перебудови. Боротьба за повернення стала довготривалим громадським рухом, що мав як правозахисний, так і національно-політичний характер. Лише в кінці 1980-х років кримським татарам було дозволено частково повернутися на батьківщину, однак без гарантій реституції, відновлення автономного статусу чи правового визнання [4].

Таким чином, історія кримських татар у ХХ столітті — це не лише послідовність драматичних подій, а й свідчення постійної напруги між правом на самовизначення та політичними реаліями держав, які не визнавали ані суб'єктності цього народу, ані його права на історичну присутність у Криму. Колективна пам'ять про депортацію, втрату автономії та боротьбу за повернення стала чинником національного самоусвідомлення, що й сьогодні живить прагнення до відновлення кримськотатарської автономії як форми історичної справедливості [5]. Історія кримськотатарського народу демонструє постійне прагнення до самовизначення попри складні політичні обставини. Щоб систематизувати ключові віхи цього процесу, наведемо Таблицю 1 з основними етапами боротьби за автономію.

Таблиця 1

Рік	Подія	Ключові наслідки
1917	Заснування Кримської Народної Республіки	Короткочасна спроба автономного управління, швидке придушення більшовиками
1921	Утворення Кримської АСРР	Формальне визнання автономії, поступове зростання репресій
1944	Депортація кримських татар	Масове вигнання, загибель тисяч, спроби знищення етнічної присутності
1989	Початок повернення кримських татар	Часткове повернення без гарантій реституції та правового статусу
2021	Закон «Про корінні народи України»	Визнання кримських татар корінним народом, декларація права на самовизначення

Таблиця систематизує історичні віхи боротьби кримських татар за автономію, показуючи ключові події та їхні наслідки.

У період після відновлення незалежності України питання правового статусу кримськотатарського народу постало як одне з ключових у формуванні справедливої національної політики. Повернення кримських татар на історичну батьківщину супроводжувалося не лише соціальними та економічними викликами, а й глибокими правовими колізіями, пов'язаними з нерегульованістю їхнього статусу як корінного народу. Протягом перших десятиліть незалежності спроби інституційного оформлення прав кримськотатарської спільноти здійснювалися фрагментарно, без належної комплексності та імплементації міжнародних стандартів захисту прав корінних народів [6]. Незважаючи на існування загальних норм Конституції України про рівність громадян перед законом, а також про право на національно-культурну автономію, специфіка становища кримських татар як депортованого народу, що повернувся в умовах відсутності історичної безперервності державності, не була належним чином відображена у нормативно-правових актах. До 2014 року українське законодавство не

визнавало кримських татар у чітко визначеному статусі корінного народу, що призводило до системної невизначеності та обмежувало можливості реалізації їхніх колективних прав. Хоча на рівні політичних заяв неодноразово декларувалася підтримка кримськотатарської ідентичності, відсутність спеціального законодавства зводила ці декларації до символічних жестів [7]. Протягом ХХ–ХХІ століття правове становище кримських татар змінювалося під впливом державної політики та міжнародних норм. Наступна Таблиця відображає основні етапи та правові акти, що визначали статус корінного народу.

Таблиця 2

Період	Правовий акт / подія	Основні положення
1921	Утворення Кримської АСРР	Формальне визнання автономного статусу, контроль з боку радянської влади
1944	Депортація кримських татар	Насильницьке вигнання без юридичних процедур, відсутність правового захисту
1989	Рішення Верховної Ради СРСР про незаконність депортації	Визнання злочину, без реальної реституції
2014	Резолюції ООН про окупацію Криму	Засудження порушення прав кримськотатарського народу
2021	Закон України «Про корінні народи України»	Офіційне визнання кримських татар корінним народом, право на самовизначення

Таблиця дозволяє простежити, як змінювався правовий статус кримських татар та які правові кроки вплинули на їхнє становище.

Суттєву роль у процесі самопредставництва відігравали національні інституції кримських татар — Курултай і Меджліс. Ці органи, сформовані шляхом загального голосування кримськотатарського народу, виступали як механізми політичного волевиявлення та самоуправління. Курултай, як вищий представницький орган, мав функції народного зібрання, тоді як Меджліс виконував виконавчі функції між сесіями Курултаю. Однак правовий статус цих інституцій в українській системі залишався нефіксованим у законодавчому полі, що робило їхню діяльність вразливою до політичних змін і залежною від волі державної адміністрації [8]. Варто зазначити, що незважаючи на багаторічні звернення представників Меджлісу до органів влади України з вимогою офіційного визнання їхньої ролі, відповідні закони не були ухвалені. Законопроекти щодо статусу корінних народів, що вносилися у Верховну Раду ще з 1990-х років, тривалий час залишалися без розгляду або не набирали необхідної кількості голосів. Відсутність політичної волі, суперечності у баченні моделі автономії Криму, а також побоювання еліт щодо надмірного впливу кримських татар на регіональну політику стримували легалізацію цих структур. У цьому контексті концепція кримськотатарської національно-територіальної автономії, яка б враховувала права корінного народу на самовизначення в межах єдиної української держави, залишалася на рівні громадської дискусії, не отримуючи нормативного закріплення [9]. Залишаючись у правовому вакуумі, кримськотатарський народ фактично був позбавлений дієвих інструментів впливу на формування політики у власному регіоні. Адміністративна структура Автономної Республіки Крим не враховувала особливості етнонаціонального складу, а система представництва у виконавчих і законодавчих органах була побудована за загальними принципами, що не забезпечували належного

рівня участі кримських татар у прийнятті рішень. Спроби інтегрувати кримськотатарські еліти в адміністративну вертикаль часто носили персоналізований характер, не трансформуючись у системні механізми впливу на політику в регіоні [10].

У результаті відсутність спеціального статусу для кримських татар як корінного народу, неоформленість представницьких інституцій у правовому полі України та ігнорування потреб автономного самоврядування призвели до хронічної нереалізованості базових колективних прав. Така ситуація створювала вразливе тло, яке згодом було використано державою-окупантом для спроб дискредитації української політики щодо національних меншин. Таким чином, до 2014 року правовий статус кримських татар в Україні залишався переважно декларативним, що унеможливлювало створення справді ефективного механізму їх правового захисту, а також обмежувало потенціал кримськотатарської спільноти в реалізації права на самовизначення в межах української держави [11].

Після геополітичних трансформацій, що істотно вплинули на статус Криму у 2014 році, питання правового становища кримських татар набуло особливої актуальності. Умови, що склалися, спричинили різке обмеження прав і свобод корінного народу, посилили практики маргіналізації та унеможливили ефективну реалізацію права на політичне, культурне та соціальне самовираження. Водночас трансформаційні виклики поставили перед Україною та міжнародною спільнотою завдання вироблення комплексної політики захисту і підтримки кримськотатарського народу як ключового суб'єкта майбутнього устрою Криму [12]. Ухвалення Закону України «Про корінні народи України» у 2021 році стало важливим кроком до правової реабілітації кримських татар. Документ уперше на конституційно-правовому рівні закріпив їхній статус як корінного народу, що має невід'ємне право на самовизначення, збереження культурної ідентичності, мови, традицій і власних інституцій представництва. Цей правовий крок став відправною точкою для переосмислення автономії як не лише символічної форми визнання, а як механізму участі у формуванні політичної і правової архітектури Криму [13]. Проблематика національно-територіальної автономії набула нового змісту: йдеться не лише про відновлення історичної справедливості, а про формування функціональної моделі врядування, де кримські татари виступають суб'єктом політичного процесу. Така автономія передбачає участь у прийнятті стратегічних рішень, що стосуються регіону, розвиток мовно-культурної сфери, освіти, медіа, а також формування власних органів самоврядування. У цьому контексті концепт автономії ґрунтується на засадах Декларації ООН про права корінних народів, яка закликає держави до забезпечення ефективної участі автохтонних спільнот у справах, що безпосередньо їх стосуються [14]. На цьому тлі важливою стає діяльність представницьких органів кримськотатарського народу, які зберегли свою інституційну легітимність та продовжують виконувати роль транслятора національних інтересів у публічному просторі. Вони є носіями політичного мандату на визначення майбутнього устрою регіону та відіграють центральну роль у просуванні ідеї автономії в українському правовому полі. У цьому сенсі кримські татари виступають не лише як спільнота з історичним досвідом репресій і позбавлення прав, а як повноцінний суб'єкт політичної реконфігурації Криму в межах демократичної і правової держави [15]. Разом з тим реалізація концепції автономії вимагає системного оновлення підходів до конституційного устрою України. Потреба у нормативному закріпленні статусу Криму як території національно-територіальної автономії кримськотатарського народу передбачає внесення відповідних змін до Основного Закону. Це питання виходить за межі юридичної техніки і має фундаментальне значення для всієї структури національного правопорядку, оскільки стосується принципів територіальної єдності, рівності громадян і механізмів інтеграції багатоетнічного населення [16]. Сучасні зусилля України, зокрема в межах міждержавної дипломатії, ініціатив публічної

адвокації та роботи експертного середовища, спрямовані на пошук сталої моделі гарантій прав корінного народу. Питання реального самоврядування, представництва, участі у регіональній політиці та доступу до ресурсів є критично важливими для майбутнього Криму. У цьому контексті автономія постає не як фрагментарне рішення, а як вияв нової політичної філософії, що ставить у центр повагу до історичного досвіду, гідності й колективних прав корінних спільнот [17]. Формування кримськотатарської національно-територіальної автономії залежить від численних політичних, правових та соціальних аспектів. У наступній Таблиці наведено основні чинники, що впливають на цей процес.

Таблиця 3

Чинник	Вплив на автономію	Потенційні наслідки
Політична воля України	Визначає готовність до юридичного оформлення автономії	Без політичної підтримки процес залишається декларативним
Міжнародна підтримка	Вплив міжнародних організацій на захист прав кримських татар	Може сприяти правовому закріпленню та гарантіям автономії
Окупація Криму	Перешкоджає політичній участі кримських татар у регіональному управлінні	Обмежує доступ до інституційного оформлення автономії
Конституційні зміни в Україні	Необхідність адаптації законодавства під нову модель автономії	Відсутність змін гальмує процес закріплення автономного статусу
Громадська активність кримськотатарського народу	Політична та соціальна мобілізація громади	Збільшує тиск на владу для ухвалення необхідних законодавчих рішень

Таблиця систематизує ключові чинники, що визначають перспективи кримськотатарської автономії, і допомагає читачу краще зрозуміти виклики та можливості цього процесу.

Визначення перспектив кримськотатарської автономії — це водночас і відповідь на історичну несправедливість, і конституційне оформлення майбутнього устрою півострова. Вона має спиратися на принципи правової визначеності, субсидіарності та культурної інклюзії, віддзеркалюючи європейські підходи до гарантій прав корінних народів. Таким чином, участь кримських татар у формуванні майбутнього Криму є не лише елементом національної політики України, а й засадничим чинником демократичного ладу, що здатен витримати виклики складної історії та змінних геополітичних обставин [18].

Висновки

Проаналізований історико-правовий контекст боротьби кримськотатарського народу за самовизначення свідчить про системну й тривалу динаміку протистояння між національною суб'єктністю кримських татар та політичними режимами, які цю суб'єктність не визнавали. Від перших спроб інституціалізованого самоврядування у формі Кримської Народної Республіки до створення Кримської АРСР та її згодом насильницької ліквідації, від депортації 1944 року до поступового повернення на батьківщину наприкінці ХХ століття — історія кримських татар окреслює траєкторію, в центрі якої перебуває право на автономне існування у межах власної землі. У незалежній Україні процес правового визнання кримських татар залишався непослідовним і фрагментарним. Відсутність належного законодавчого оформлення їхнього статусу як

корінного народу, неузгодженість державної політики щодо представницьких інституцій Курултаю та Меджлісу, а також ігнорування концепції національно-територіальної автономії свідчили про переважно декларативний характер зусиль української влади до 2014 року. Таке становище не лише позбавляло кримськотатарську спільноту інструментів самореалізації, а й ослаблювало її можливості щодо впливу на регіональну політику в умовах зростання зовнішньополітичних загроз. Унаслідок геополітичних змін 2014 року проблема гарантування прав кримських татар набула особливого значення. Саме у цей період виникла потреба переосмислення ролі кримськотатарського народу в новій архітектоніці майбутнього устрою Криму. Ухвалення Закону України «Про корінні народи України» та зростання уваги до міжнародно-правових стандартів у сфері прав корінних народів стали першим кроком до відновлення історичної справедливості та формування нормативної бази для автономного розвитку кримськотатарської спільноти. У цьому контексті концепція національно-територіальної автономії постає не як політичний компроміс, а як форма реалізації невід’ємного права корінного народу на самовизначення в межах єдиної, демократичної української держави. Її впровадження має ґрунтуватися на принципах правової визначеності, участі, субсидіарності та недискримінації, із забезпеченням ефективного механізму політичного представництва, мовно-культурної самобутності та регіонального самоврядування. Участь кримських татар у формуванні майбутньої моделі Криму має сприйматися як засадничий чинник не лише внутрішньої стабільності, а й як основа для переосмислення національної політики в Україні загалом. Формування кримськотатарської автономії повинно стати результатом синтезу історичної пам’яті, правової відповідальності та політичної волі, спрямованої на створення інклюзивного, демократичного та багатокультурного простору, що відображає принципи верховенства права та поваги до гідності кожного народу.

Список використаних джерел

1. Кримськотатарське питання в Україні: історико-правовий та політичний аспект. (2023). Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки, (1), 47-53.
2. Гаврилюк, І. (2022). Кримськотатарське національне питання в контексті радянської національної політики (1920-ті роки). Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія, (2(47)), 60-65.
3. Нагірний, В. (2021). Депортація кримських татар у 1944 році: правовий аспект та сучасне значення. Юридичний вісник України, (23), 10-15.
4. Аблязов, М. (2020). Повернення кримських татар додому: історія та сучасні виклики. Український історичний журнал, (5), 78-89.
5. Семенов, В. (2019). Боротьба за самовизначення кримських татар у ХХ столітті: уроки для сучасності. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України, (12), 45-53.
6. Довгань, Г. (2024). Правовий статус корінних народів в Україні: виклики та перспективи. Правовий вісник України, (2), 34-40.
7. Галайда, О. (2023). Законодавче визнання кримських татар як корінного народу: шлях до справедливості. Юридичний часопис, (4), 112-118.
8. Мамбетов, Р. (2022). Роль Курултаю та Меджлісу в самоорганізації кримськотатарського народу. Вісник кримськотатарського народу, (1), 5-15.
9. Захарченко, В. (2021). Проблеми імплементації законодавства про корінні народи в Україні. Державне управління та місцеве самоврядування, (3), 67-75.
10. Ковальчук, А. (2020). Участь кримських татар в управлінні Автономною Республікою Крим: історичний аспект. Наукові записки НаУКМА. Серія: Історія, (1), 89-98.

11. Петренко, С. (2019). Права корінних народів у міжнародному та українському праві: порівняльний аналіз. *Право і суспільство*, (6), 154-162.
12. Степаненко, О. (2024). Геополітичні чинники впливу на правовий статус кримськотатарського народу після 2014 року. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*, (1), 78-85.
13. Закон України «Про корінні народи України». (2021, липня 1). *Голос України*, (120), 4-5.
14. Овдійчук, Л. (2023). Національно-територіальна автономія як інструмент реалізації прав корінних народів: досвід України та міжнародна практика. *Публічне право*, (2), 56-62.
15. Алієв, Р. (2022). Роль представницьких органів кримськотатарського народу в просуванні ідеї автономії. *Політичні дослідження*, (3), 101-110.
16. Костенко, І. (2021). Конституційне реформування та статус кримськотатарської автономії в Україні. *Право України*, (5), 23-30.
17. Мельник, О. (2020). Міжнародні стандарти захисту прав корінних народів та їх імплементація в Україні. *Юридичний вісник*, (4), 87-94.
18. Петров, В. (2019). Кримськотатарська автономія: історичні передумови та сучасні перспективи. *Історична пам'ять*, (1), 123-132.